

Андрій Боярчук

Матеріальне забезпечення волинського православного парафіяльного духовенства у першій третині XIX ст.

Andrei Boyarchuck

Financial support of Volyn Orthodox parish clergy in the first third of the 19th century

The source of income of Volyn Orthodox parish clergy in the first third of the 19th c. is determined. Informative potential of clergy information and church parish registers in order to study the income of Volyn superiors and clerk are disclosed.

Keywords: parish clergy, clergy information, church parish registers, priest, clergy

Визначені джерела доходу волинського православного парафіяльного духовенства у першій третині XIX ст. Розкритий інформативний потенціал клірових відомостей та церковних метричних книг для дослідження доходів волинських настоятелів та причетників.

Ключові слова: парафіяльне духовенство, клірові відомості, церковні метричні книги, священник, причт

Важливість вивчення матеріального забезпечення волинського православного духовенства в першій третині XIX ст. полягає у визначенні джерел доходу парафіяльного кліру на початковому етапі інтегрування Волині до складу Російської імперії після поділів Речі Посполитої; дозволяє побачити, як оцінювали свої статки служителі храмів.

У наукових студіях історики порушували проблему матеріального забезпечення волинського православного духовенства в першій третині XIX ст. Олег Крижанівський¹ звернув увагу, що в окреслений період екстенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва у господарствах парафіяльного кліру Правобережжя визначав низький рівень доходів від обробітку ґрунтів. Сергій Жилюк² встановив, що після входження Волині до складу Російської імперії православні священнослужителі через бідність змушені були піднімати ціни за надання духовних тріб парафіянам. Юрій Коптюх³ розглядав держав-

ні ініціативи підвищення рівня матеріального забезпечення православного духовенства Правобережжя в 20–30-х роках XIX ст. Однак проблема матеріального забезпечення православного кліру у перших десятиліттях після входження Волині до складу Російської імперії ще не є достатньо вивченою.

Мета статті – дослідити матеріальне забезпечення волинського православного парафіяльного духовенства у першій третині XIX ст.

Волинські землі перебували в складі Речі Посполитої більше двохсот років. Традиції укладу життя священників формувалися століттями і не могли зникнути за короткий час після «возз'єднання» Волині із Російською імперією внаслідок поділів Польщі 1793, 1795 рр.

У XVIII ст. основний дохід волинським парохам приносив обробіток церковної землі, котру настоятелі отримували від землевласників як фундуш. У презенті чи ерекції (письмовому дозволі ктитора на зайняття священником вакантної парафії) священнослужителю надавалося право користуватися орною землею, городом та сіножаттями⁴. Розміри фундушів не були однаковими. Цей висновок можна зробити, проаналізувавши генеральні візитації (документи із описом рухомого і нерухомого майна храмів) Київської унійної митрополії кінця XVII – початку XVIII ст., до якої входили і волинські парафії. Наприклад, в 1695 р. ревізори записали у візитації парафії Хрестовоздвиженської церкви с. Хворостів (відносилося до Володимирської протопопії), що священник посідав поле за тодішніми мірками «на три руки по 2 лани» і сіножаті. В с. Порицьк 1695 р. ерей користувався оброблюваною землею «на три руки по 4 лани», 3 додатковими ділянками та сіножаттями. Також землевласник дозволяв порицькому священнику варити пиво, ситити мед, курити горілку до свят, вільно ловити рибу в озері, заготовляти дрова. Землю священники обробляли своїми силами. Серед культур, котрі вирощувалися на полях, переважали зернові. Настоятелі та причетники мололи своє збіжжя, як правило, у млинах землевласників⁵.

Традиційними джерелами доходу волинського кліру у XVIII ст. були пожертви парафіян та плата за треби: вінчання, хрещення, миропомазання, причастя, сповідь, здійснення обряду поховання⁶.

Після входження Волині до складу Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої 1793, 1795 рр. у регіоні розпочалося відновлення церковно-адміністративної структури Православної Церкви.

Між священниками і деякими землевласниками (переважно поляками-католиками), котрі не хотіли щоб їхніми родовими фондами, наданими парафіям ще в період унії, користувалися «православні попи», розгорілися конфлікти за церковну землю. Нерідко єреї та причетники втрачали ґрунти після їх насильного відбирання землевласниками (так було у селах Пашковичі, Нища Погоріла, Медисівка Старокостянтинівського повіту 1811 р.; Лука, Пряжів, містечку Бердичів Житомирського повіту 1814 р.)⁷.

Синоду важливо було юридично довести право користування православними священно- та церковнослужителями фондовими полями, обробіток котрих приносив служителям церков дохід. В 1799 р. консисторське правління наказало благочинним збирати документи на храмові землі, які засвідчили б, що волинські священники користувалися церковними фондами, наданими їхнім парафіям ще в унійний період чи до переходу в унію⁸. Так, настоятель Богородичної церкви у Старокостянтиніві Костянтин Малюжкович в 1811 р. звітував до консисторії Волинсько-Житомирської єпархії, що він і причт обробляють церковну землю, записану на їхню парафію князями Любомирськими в ерекції (документі, що довічно закріплював за парафією земельні угіддя, надані землевласником)⁹ 1779 р.; мають хутір, підтверджений ерекцією князя Януша Сангушка 1763 р. Право користування храмовим фондом підтверджував у 1814 р. священнослужитель храму св. Іоанна Хрестителя с. Скоморохи Житомирського повіту Симеон Потаповський ерекцією, наданою його парафії бердичівськими католицькими монахами кармелітами босими 1780 р.¹⁰ При наявності в єреїв подібних документів, судові суперечки між землевласниками і православним кліром вирішувалися на користь духовенства.

Таким чином, після входження Волині до складу Російської імперії для православних єреїв та причетників було дуже важливо зберегти право користування церковними земельними фондами, наданими землевласниками місцевим парохам ще в унійний період, бо як і наприкінці XVIII ст., обробіток поля приносив кліру основний дохід. 12 грудня 1801 р. уряд Російської імперії надав право православним священно- та церковнослужителям вільно купувати землю, котра не належала землевласникам з можливістю її продажу та користування всіма надрами¹¹.

На початку XIX ст. площі церковних земель у волинських парафіях не були однаковими. Такий висновок можна зробити на основі порівняння розмірів ґрунтів (вказаних у клірових відомостях¹² церков Старокостянтинівського, Житомирського та Ковельського повітів), котрими користувалися настоятелі та причетники православних храмів. У 1811 р. найбільшим земельним фондушем у Старокостянтинівському повіті користувалися єрей та члени причту Михайлівської церкви с. Чернилівка: присадибно́ї та городньо́ї землі за тодішніми мірками «на 4 дні оранки у всі три руки», оброблюваної «на 58 днів оранки у всі три руки», сіножате́й на 40 косарів (всього 44 десятини). Найменше ґрунтів (город «на 1 день оранки у всі три руки», поля «на 12 днів оранки у всі три руки» і сіножате́й на 12 косарів (всього 11 десятин)) було у парафії Михайлівської церкви с.Мовчани¹³.

У Житомирському повіті 1814 р. найбільшим земельним фондушем володіли настоятель та причетники Михайлівської церкви м. Краснопіль, а найменшим – священно- і церковнослужителі Михайлівського храму с.Гадзинка; в Ковельському повіті 1818 р. відповідно єрей та члени причту с.Обенижі і с. Дроздні¹⁴.

Аналіз клірових відомостей засвідчує, що максимальні та мінімальні площі храмових ґрунтів у парафіях Старокостянтинівського повіту в 1811 р. і Житомирського в 1814 р. не дуже відрізнялися, натомість, відповідні показники величини поля у парафіях Ковельського повіту були в 1818 р. більшими у 3 рази¹⁵.

Щодо парафій із середньою кількістю землі, котрою користувалися священно- і церковнослужителі, то подібність була між Ковельським та Житомирським повітами. Там площа церковного земельного фондушу в другому десятилітті XIX ст. становила в основному городньо́ї землі «на 2 дні оранки у всі три руки», поля «на 44 дні оранки у всі три руки» і сіножате́й на 20 косарів (всього 30 десятин). Духовенство Старокостянтинівського повіту, що обробляло середні за площею церковні фондуші, мало землі в 2 рази менше¹⁶.

4 грудня 1819 р. вийшов синодальний указ, котрим заборонялося настоятелям та причетникам православних храмів приймати нерухоме майно в якості пожертв парафіян без отримання спеціального дозволу від Синоду¹⁷. Це викликало невдоволення у представників кліру, котрі скаржилися до духовних правлінь на недостатнє земельне забезпе-

чення своїх парафій. Для вирішення цієї проблеми уряд російського імператора Миколи I 6 грудня 1829 р. видав указ¹⁸, що зобов'язував «Цивільні Керівництва» забезпечити священно- та церковнослужителів кожного православного храму земельним наділом, площею не меншим за 33 десятини; храмові фондуші, записані на поруйновані чи приписні церкви, вимагалося віддавати не парафіянам, а духовенству наближених самостійних парафій. Також указом регламентувалося збільшити земельні наділи парафіяльних храмів, що знаходилися на державній землі до 99 десятин, «урізаючи площі ґрунтів державних поселень», котрі мали більше 15 десятин поля; якщо поселення мали від 12 до 15 десятин землі, то парафії повинні були забезпечуватися наділами, площею не меншими за 66 десятин. Виконання грудневого указу 1829 р. мало призвести до суттєвого збільшення церковної землі у православних парафіях.

Порівнюючи площі храмових наділів (вказані в клірових відомостях церков Старокостянтинівського, Житомирського та Ковельського повітів) у другому десятилітті і 30-х роках XIX ст., нами було підраховано, що з 1814 р. до 1833 р. кількість церковних ґрунтів в парафіях Житомирського повіту зросла на 45 %, а в парафіях Старокостянтинівського повіту на 60 % з 1811 р. до 1840 р.; Ковельського повіту на 34 % з 1813 р. до 1835 р.¹⁹

Трипільна система обробітку землі, що використовувалася у господарствах православного духовенства в першій третині XIX ст., не передбачала одночасної експлуатації всіх ґрунтів. Землю розділяли на три приблизно рівні частини: одну відводили під пар, тобто не обробляли зовсім, а використовували як пасовище, на другій сіяли озимину, а на третій – ярові культури. Впродовж трьох років кожна з названих ділянок ріллі почергово змінювала призначення. Удобрювали гноєм тільки городи, на яких вирощували необхідні культури для харчування. Для оранки та розпушування ґрунту застосовували однозубе чи багатозубе рало, плуг із залізним лемішем, дерев'яні борони²⁰. Дохід від обробітку орної землі, будучи головним джерелом матеріального забезпечення духовенства, все ж давав можливість кліру ледве прогодувати свої сім'ї²¹.

Користуючись фондушовими землями, деякі волинські православні священники у першій третині XIX ст. мали також хутори, за погоджен-

ням землевласників варили пиво, ситили мед, курили горілку, ловили рибу на озерах, заготовляли дрова. Наприклад, у Житомирському повіті 1814 р. настоятелі 5 православних парафій мали свої хутори, вільно ловили рибу на ставах землевласників, курили горілку, варили мед. У Ковельському повіті у 6 парафіях (із 57) в 1813 р. єреї користувалися хуторами, могли вільно заготовляти дрова, ловити рибу і молоти зерно; жоден єрей не курич горілки і не ситив меду²². Більше було парафій, де священнослужителі користувалися тільки хуторами, мали вільне млино та заготівлю дров у гаях землевласників (в Житомирському повіті 1814 р. 23 парафії) чи свій хутір і «безперешкодну» заготівлю лісу (7 парафій у Ковельському повіті 1813 р.). Хоча в багатьох парафіях (99 із 136 Житомирського повіту в 1814 р.; 23 із 57 Ковельського повіту в 1813 р.) священники не користувалися ніякими названими вище правами від землевласників і не мали хуторів²³.

На матеріальне забезпечення священно- та церковнослужителів волинських православних храмів в першій третині XIX ст. впливала також держава. Російський імператор Павло I 1799 р. видав указ, котрим зобов'язав обер-форсмейстерів слідкувати, щоб на служителів церков кожної православної парафії безкоштовно «відпускалося» по 35 «коренів» дерева (з 1816 р. по 50 «коренів») у наближених до храмів лісах на ремонт старих та відбудування, пошкоджених у пожежі будинків²⁴. У 1823 р. Синод вперше від початку XIX ст. виділив 4 тис. руб. для нагляду за «бідними» духовного відомства Волинсько-Житомирської єпархії²⁵. Синодальний указ 1828 р. доручав Комісії духовних училищ виплачувати щороку по 40 тис. руб., розподіляючи їх між сім'ями православних священно- і церковнослужителів, котрі втратили майно внаслідок пожежі²⁶.

Через низький рівень матеріального забезпечення деяких православних священно- та церковнослужителів, 8 грудня 1829 р. був затверджений синодальний проект дотацій «найбіднішим парафіям», спрямований на підвищення доходів духовенства, головним чином Мінсько-Литовської, Могилівсько-Вітебзької та Волинсько-Житомирської єпархій²⁷. Священникам і членам причту, що відносилися до парафій цієї категорії, Синод мав виділяти від 300 до 500 руб. відповідно до «справжніх потреб кліру і можливості парафіян утримувати священно- та церковнослужителів». Розподілятися кошти повинні були або між настоятелями та причетни-

ками, або вся сума перераховувалася священнослужителям за умови, що члени причту користуватимуться оброблюваною землею єреїв. В проєкті не вказувалися підстави зарахування парафії до категорії «бідна». Аналіз опрацьованих джерел свідчить, що державні дотації виділялися тим настоятелям та причетникам православних храмів, котрі мали невелику кількість (менше 33 десятин) малородючої землі. У Житомирському повіті 1833 р. таких парафій було 18 із 120. Священик і церковнослужителі отримували там від держави 300 руб. асигнаціями кожного року. У Старокостянтинівському повіті 1840 р. державні дотації (також 300 руб. асигнаціями) виділялися 5 парафіям, в Ковельському повіті 1835 р. 2 парафіям. Ще у чотирьох храмах Ковельського повіту 1835 р. настоятелі та члени причту одержували від Синоду 400 руб. асигнаціями на рік, маючи в середньому 30 десятин поля, а священик і церковнослужителі Успенської церкви м. Янівка 500 руб., користуючись тільки 28 десятинами землі²⁸. Кошти, що виділялися Синодом на поліпшення матеріального становища єреїв та причетників «бідних» парафій Волинсько-Житомирської єпархії, були невеликими через знецінення асигнацій²⁹.

Ще одним джерелом доходу волинського православного кліру була роківщина – щорічний збір коштів (продуктів харчування) з кожного двору парафії на утримання священика або членів причту. Вона збиралася не скрізь. У Житомирському повіті 1814 р. селяни двох парафій забезпечували настоятелів кожного року житом і яриною, а в десяти парафіях житом та гречкою; дякам чотирьох церков парафіяни платили щороку з двору по 1 коп. сріблом. У п'яти парафіях того ж повіту роківщину збирали для священика (по 1–15 коп. сріблом) і дяка (по 1–7 коп. сріблом); в двох для настоятеля, дяка та паламаря³⁰. В 1813 р. щорічний збір з парафіяльних дворів по 3–15 коп. сріблом отримували 12 дяків у церквах Ковельського повіту³¹.

Поступово роківщина збиралася дедалі у меншій кількості парафій, бо 1835 р. її отримували тільки чотири дяки в православних святинях Ковельського повіту; тільки дев'ять служителів церков Старокостянтинівського повіту в 1840 р.³²

У першому тридцятилітті XIX ст. волинські православні настоятелі та причетники отримували кошти за надання парафіянам духовних треб. Указом 1801 р. сенат Російської імперії встановив однакові ціни на треби

по всіх православних парафіях: за шлюб священно- та церковнослужителі мали отримувати 20 коп. сріблом; хрещення – 6 коп., за здійснення обряду поховання над дорослою людиною – 20 коп., а над дитиною – 6 коп. сріблом; за молитви при пологах – 4 коп. сріблом³³. Щоби поліпшити своє матеріальне забезпечення, деякі священнослужителі завищували оплату требовиконань³⁴.

Щоб визначити, скільки в середньому коштів за рік отримували волинські служителі православних церков за надання духовних треб у першій третині XIX ст., нами були проаналізовані церковні метричні книги. Відповідно до законодавства Російської імперії, ці документи велися священниками всіх православних храмів з 1722 р.³⁵; ділилися вони на три частини (про народжених, про одружених і про померлих). Кожного місяця настоятелі (іноді причетники) вписували до метричних книг, скільки у парафії було охрещено дітей, повінчано подружніх пар і відспівано покійників. Священик Параскевської церкви с. Буцин Ковельського повіту Григорій Страшевський у 1801–1839 рр. здійснював хрещення в середньому 27 дітей кожного року, проводив 8 вінчань за рік, відспівував 24 покійники, 9 з яких були дітьми³⁶. Враховуючи ціни на духовні треби, встановлені сенатом 1801 р., буценський настоятель у першій третині XIX ст. отримував від парафіян кожного року за хрещення в середньому 1 руб. 62 коп., за вінчання 1 руб. 60 коп., відспівування померлих 3 руб. 54 коп.

На жаль, в архіві не збереглися церковні метричні книги, подібні до буцинської, в котрій є відомості про кількість охрещених та відспіваних парафіян, укладених шлюбів за всю першу третину XIX ст. Метрична книга Троїцької церкви с. Вербка Ковельського повіту, яку вели священник Іоаким Данилевич та паламар Іван Дубенський, дає можливість прослідкувати тільки кількість охрещених дітей у парафії за 1817–1829 рр. (в середньому по 40 дітей кожного року). За такими даними можна підрахувати, що настоятель та паламар отримували кожного року від парафіян за хрещення в середньому 2 руб. 40 коп.³⁷ Більш повною є метрична книга Миколаївської церкви с. Поридуби Ковельського повіту. Тамтешній єрей Лев Страшкевич у 1814–1831 рр. хрестив в середньому 27 дітей кожного року, отримуючи за це від парафіян 1 руб. 62 коп.; укладав у 1815–1831 рр. найчастіше по 6 шлюбів на рік, заробляючи 1 руб. 20 коп.; проводив поховання в 1812–1831 рр.

в середньому щороку 17 покійників (8 із яких були дітьми), одержуючи від парафіян 2 руб. 28 коп.³⁸

Грошова плата за здійснення волинськими настоятелями таїнства сповіді в 30-х роках XIX ст. не була уніфікованою для парафіян. В 1833 р. у с. Журбинці Житомирського повіту люди платили священику за відпущення гріхів по 4 коп., дяку по 2 коп. сріблом; в с. Стівпів єрею та дяку сплачували по 10 коп., а паламарю по 5 коп. сріблом³⁹. У Старокостянтинівському повіті 1840 р. жителі с. Волиця-Керекешина давали за сповідь по 2,5 коп. сріблом тільки настоятелю, а у с. Лагодинці священику по 2,5 коп. і дяку по 1,5 коп. сріблом⁴⁰.

На прикладі парафій Ковельського повіту можна показати, як в першому тридцятилітті XIX ст. православні священно- та церковнослужителі описували свої господарства. У настоятеля Преображенської церкви с. Нуйно Антонія Рафальського в 1806 р. був середній за розмірами, побудований із дерева, дім, навпроти якого розміщувалася пекарня. Біля житла знаходилися дві комори, стільки ж стодол, конюшня та три хліви. Тамтешній дяк мав нову хату, три хліви, стодолу і комору; паламар неподалік від дому мав комору, стодолу і два хліви⁴¹. Священик Параскевського храму с. Обенижі Іоанн Колядинський в тому ж 1806 р. жив у збудованому із дерева, міцному житлі, в якому було три кімнати. Біля будинку стояла «курна халупа». За нею розміщувалися комора, два дерев'яних хліви, дві шопи і стільки ж клунь. Була також винокурня, де єрей мав право від місцевого землевласника курити горілку, ситити мед і варити пиво⁴². Однак, не всі священники та причетники парафіяльних церков мали своє господарство. Наприклад, дяк Євстафіївської церкви с. Мощена Іоанн Рафальський 1829 р. через відсутність власного житла жив у одному будинку із настоятелем Іоанном Михаловичем. Через таку ж проблему у домі священика с. Облап Іоанна Оліфіровича мешкав паламар Климент Литвинович⁴³.

У клірових відомостях волинські православні священно- та церковнослужителі по-різному оцінювали своє матеріальне забезпечення. В 1835 р. настоятелі та причетники 14 храмів Ковельського повіту констатували мізерність статків; єрей та члени причту 19 церков засвідчили посередність своїх доходів⁴⁴. Лише священники та причетники храму Різдва Богородиці с. Білин і Євстафіївської церкви с. Мощена назвали матеріальне забезпечення достатнім. Варто відзначити, що кількість чле-

нів сімей в служителів цих двох церков (у Білинській парафії настоятель мав дружину і сина, дяк – дружину, сина і матір; троє дітей і теща жили із священником Мощенського храму)⁴⁵ була невеликою, порівняно з іншими сім'ями (включали не менше 6 членів) православного духовенства парафій Ковельського повіту. Відповідно, священно- і церковнослужителі святинь с. Білин та с. Мощена витрачали менше коштів на утримання своїх сімейств. У клірових відомостях за 1833 р. настоятелі та причетники 55 церков Житомирського повіту зазначали, що їхнє матеріальне забезпечення мізерне; священно- та церковнослужителі ще 58 храмів стверджували, що посереднє. Тільки ереї і члени причту Миколаївської церкви м. Бердичів, Воскресенського храму м. П'ятка та Василівського с. Бабушки оцінили свої статки, як достатні. У Старокостянтинівському повіті 1840 р. настоятелі та церковнослужителі 33 святинь вважали свої доходи низькими, 42 – посередніми⁴⁶.

У першій третині ХІХ ст. священники та причетники волинських православних храмів основний дохід отримували від обробітку церковної фондушової землі. Однак, через екстенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва в господарствах священно- та церковнослужителів, прибутки були низькими. Уряд Російської імперії робив спроби поліпшити матеріальний рівень духовенства лише малозабезпечених парафій, надаючи грошові дотації «бідним парафіям»; кошти для нагляду за бідними духовного відомства Волинсько-Житомирської єпархії. Важливими джерелами доходу настоятелів та членів причту православних церков були також роківщина та плата парафіян за отримання духовних треб. В 30-х роках ХІХ ст. більшість волинських священно- та церковнослужителів характеризували своє матеріальне забезпечення як посереднє.

¹ Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (ХVІІІ - перша половина ХІХ ст.) – К.: Вища шк., 1991. – С. 82-91.

² Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині: 1793-1917 рр. – Жт.: Журфонд, 1996. – С. 109-110, 129.

³ Коптюх Ю. В. Реформування матеріального забезпечення православного кліру у Правобережній Україні (наприкінці ХVІІІ - першій половині ХІХ століть). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://scilib.univ.kiev.ua/istorija/articles/.pdf>.

- ⁴ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII -першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Відп. ред. Л. А. Дубровіна. – К., 2013. – С. 95.
- ⁵ Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII–перша половина XIX ст.)... – С. 51.
- ⁶ Там само. – С. 61-62.
- ⁷ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 428. – Арк. 6, 9, 91; Спр. 58. – Арк. 14, 19, 23.
- ⁸ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII -першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. – К., 2013. – С. 101.
- ⁹ Кондратюк Р. Ю. Джерела з історії Уніатської Церкви південно-східної Волині другої половини XVIII ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-4-5-5.php>.
- ¹⁰ ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 428. – Арк. 3; Спр. 58. – Арк. 17.
- ¹¹ О представлении купечеству, мещанству и казенным поселянам приобретать покупкою земли // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. – СПб.: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1800-1801 г., 1830. – Т. XXVI. – № 20 075. – С. 862-863; О дозволеннии людям духовного звания покупать земли // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. – СПб.: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1804–1805 г., 1830. – Т. XXVIII. – № 21 290. – С. 312.
- ¹² Боярчук А. Православні та унійні парафії Луцького повіту наприкінці XVIII ст. // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки: Історичні науки / редкол.: С. В. Гаврилук [та ін.]. – Луцьк, 2014. – С. 5.
- ¹³ Підраховано за: ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 428.
- ¹⁴ Підраховано за: ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 58; Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 35. – Оп. 5. – Спр. 104.
- ¹⁵ Підраховано за: ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 428, 58; ДАВО. – Ф. 35. – Оп. 5. – Спр. 104.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ О несовершении крепостных актов на приобретаемыя монастырями и церквами недвижимыя имения без высочайшаго соизволения // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. – СПб.: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1819 г., 1830. – Т. XXXVI. – № 27 622. – С. 7-8.
- ¹⁸ Об усилении вящих способов к образованию духовнаго юношества и к обеспечению церковных причтов в безбедном содержании // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе. – СПб.: тип. 2

- Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1829 г., 1830. – Т. IV. – № 3 323. – С. 838.
- ¹⁹ Підраховано за: ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 58, 59, 428, 439; ДАВО. – Ф. 35. – Оп. 5. – Спр. 104, 122.
- ²⁰ Макарчук С. А. Етнографія України. Навч. посібн. – Вид. 2-е, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2004. – С. 184-189.
- ²¹ Савчук П. Церква і фондуші на Волині // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». Випуск 1. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – С. 204-205.
- ²² Підраховано за: ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 58; ДАВО. – Ф. 35. – Оп. 5. – Спр. 104.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Об отпуске священно и церковнослужителям на обстройку сгоревших домов леса, наравне с казенными крестьянами // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. – СПб.: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1815-1816 г., 1830. – Т. XXXIII. – № 26 169. – С. 530-531.
- ²⁵ О призрении бедных духовного звания // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. – СПб.: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1822-1823 г., 1830. – Т. XXXVIII. – № 29 583. – С. 1169-1176.
- ²⁶ О пособиях Духовенству, претерпевающему от пожарных случаев разстройство в своем состоянии; с приложением Синодского указа Епархиальным Архиереям // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе. – СПб.: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1828 г., 1830. – Т. III. – № 2034. – С. 554-555.
- ²⁷ Об усилении вящих способов к образованию духовнаго юношества и к обеспечению церковных причтов в безбедном содержании // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе. – СПб.: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1829 г., 1830. – Т. IV. – № 3 323. – С. 838.
- ²⁸ Підраховано за: ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 59, 439; ДАВО. – Ф. 35. – Оп. 5. – Спр. 122.
- ²⁹ Асигнації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Асигнації>.
- ³⁰ Підраховано за: ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 58.
- ³¹ Підраховано за: ДАВО. – Ф. 35. – Оп. 5. – Спр. 104.
- ³² Підраховано за: ДАВО. – Ф. 35. – Оп. 5. – Спр. 122; ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 439.
- ³³ Об освобождении прихожан от обязанности обрабатывать церковныя земли, и об удвоении положенной в 1765 г. платы священнослужителям за исправление мирских треб // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. – СПб.: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии,

- 1800-1801 г., 1830. – Т. XXVI. – № 19 816. – С. 605-606.
- ³⁴ Смолич И. К. История Русской Церкви 1700-1917. Часть первая. Книга восьмая. – М.: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – С. 358.
- ³⁵ Прибавление о правилах причта церковного и чина монашеского // Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. – СПб.: тип. 2 Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1720-1722 г., 1830. – Т. VI. – № 4022. – С. 707.
- ³⁶ Підраховано за: ДАВО. – Ф. 35. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 49-181; Ф. 35. – Оп. 10. – Спр. 5. – Арк. 1-91 зв.
- ³⁷ Підраховано за: ДАВО. – Ф. 35. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1-48 зв.
- ³⁸ Підраховано за: ДАВО. – Ф. 35. – Оп. 10. – Спр. 22. – Арк. 2-39 зв., 52-57, 59 зв.-72 зв.
- ³⁹ ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 59. – Арк. 26, 179 зв.
- ⁴⁰ ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 439. – Арк. 8, 34.
- ⁴¹ ДАВО. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 9-11.
- ⁴² ДАВО. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 12 зв.
- ⁴³ Там само. – Арк. 14, 21.
- ⁴⁴ Підраховано за: ДАВО. – Ф. 35. – Оп. 5. – Спр. 122.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 15–17 зв., 30-32 зв.
- ⁴⁶ Підраховано за: ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 59, 439; ДАВО. – Ф. 35. – Оп. 5. – Спр. 122.